

Jan Stuch
Stargard

Stargardia
Tom II, 2002

Rozwój demograficzny Stargardu w latach 1815 – 1846

Niniejszy tekst jest kontynuacją opracowania, zamieszczonego w pierwszym numerze rocznika muzealnego „Stargardia”, poświęconego rozwojowi przestrzennemu grodu nad Iną, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki XIX – wiecznych okręgów.

Celem pracy jest przedstawienie rozwoju demograficznego Stargardu w latach 1815 – 1846. Omawiany okres wytyczają dwie – jakże znamienne dla Europy, Prus i naszego miasta – daty. Rok 1815 to kres kilkunastoletnich zmagañ Francji z Europą, podczas których omal nie zostało unicestwione państwo pruskie. Dla dziejów miasta ta data oznacza wprowadzanie pruskiej ordynacji miejskiej na podstawie ustawy z, 19 XI 1808 roku. Natomiast rok 1846 oznacza dla Stargardu zmianę charakteru rozwoju, w związku z uzyskaniem przez miasto połączenia kolejowego, dzięki czemu nastąpił jego przyspieszony rozwój gospodarczy, demograficzny i przestrzenny.

GLÓWNE TENDENCJE ROZWOJU DEMOGRAFICZNEGO MIAST POMORSKICH W XIX WIEKU

Podobnie jak przy omawianiu rozwoju przestrzennego, tak i w przypadku rozwoju demograficznego miast pomorskich, należy zwrócić uwagę na znaczącą różnicę, jaka dzieliła duże miasta od małych i średnich. Różnica ta wynikała z niejednorodności skali porównawczej. Trudno porównywać ze sobą procesy demograficzne przebiegające w Szczecinie z rozwojem ludnościowym Goleniowa. Należy zachować pewne proporcje i przy analizie porównawczej brać pod uwagę miejscowości zbliżone do siebie, np. wielkością. Takich elementów zbieżnych jest więcej, jak: podobne usytuowanie w terenie (np. nad morzem), podobne funkcje polityczne (np. stolica rejencji czy powiatu) i gospodarczo – handlowe (np. port morski). Dlatego też Szczecin możemy porównać z Gdańskiem, Poznaniem lub Wrocławiem, natomiast Stargard – jako przedmiot naszych badań – raczej ze Słupskiem, Kołobrzegiem czy też Goleniowem.

Na liczbę ludności XIX – wiecznych miast pomorskich niewątpliwy wpływ miały czynniki zaistniałe w tym stuleciu. Już przebieg kampanii wojennych w okresie wojen napoleońskich na Pomorzu Zachodnim w latach 1806 – 1813, spowodował znaczne straty w liczbie ludności. Były one wynikiem zarówno bezpośrednich działań wojennych, jak i przymusowej emigracji z zagrożonych terenów oraz mobilizacji wojskowej mężczyzn w Prusach. Przed oblężeniem Kołobrzeg liczył

4445 mieszkańców, ale po bohaterskiej obronie w 1807 roku zostało ich tylko 4027¹. W latach 1807 – 1808, 165 obywateli płacących podatki – z ogólnej liczby 940 osób zamieszkujących Nowogard – musiało utrzymywać 150 żołnierzy napoleońskich przebywających w garnizonie². Również Słupsk w ciągu trzech lat (1810 – 1813) stracił ponad 10 % swojej ludności³.

Na poprawę dynamiki procesów demograficznych nie wpłynął także kryzys gospodarczy w latach dwudziestych XIX wieku, który dotknął wszystkie miasta prowincji pomorskiej⁴.

Dopiero budowa sieci kolejowej na Pomorzu przyspieszyła rozwój demograficzny tych miast, przez które przebiegała kolej. O tym, jakie znaczenie miał ten fakt, niech świadczy przykład Słupska, gdzie w ciągu 25 lat – w okresie budowy szlaku ze Stargardu do Gdańska (1846 – 1871) – nastąpił przyrost ludności w wysokości 79 %. W ostatnim etapie budowy kolei w pobliżu Słupska (1867 – 1871) przybyło dalszych 1282 mieszkańców (wzrost o 8,5 %)⁵. Trudno przypuszczać, aby był to jedynie skutek przyrostu naturalnego, tym bardziej, iż w II połowie XIX wieku nastąpił wzrost ruchu migracyjnego ze wschodnich terenów państwa prusko – niemieckiego. Pomimo zwiększającej się liczby emigrantów powiększała się jednak liczba mieszkańców Słupska.

Wspomniane ruchy migracyjne związane były z procesami demograficznymi zaistniałymi w II połowie XIX wieku na wschodzie państwa prusko – niemieckiego, głównie na Pomorzu Zachodnim. Oba procesy były skutkiem słabego rozwoju gospodarczego tej części państwa, jak i efektem uwłaszczenia zakończonego w połowie XIX wieku. Do „ucieczki ze wsi” (Landflucht) chłopcy byli przymuszani brakiem ziemi (skutek uwłaszczenia) i pracy, w poszukiwaniu której udawali się początkowo do pobliskich miast. Jednak i ze słabo uprzemysłowionych miast pomorskich nadmiar ludności bez pracy musiał ratować się „ucieczką ze Wschodu” (Ostflucht). Jako kierunek emigracji wybierano najczęściej kraje zamorskie (USA, Kanada, Brazylia, Argentyna), a także uprzemysłowioną, zachodnią część zjednoczonego po 1871 roku Cesarstwa Niemieckiego⁶.

¹ K. Piotrowski, *Gospodarcza stagnacja miasta (1807 - 1850)*, [w:] *Dzieje Kolobrzegu (X - XX wieku)*, pod red. H. Lesińskiego, Poznań 1965, s. 114.

² J. Staniłowicz, *Dzieje powiatu nowogardzkiego w latach 1800 - 1939*, [w:] *Z dziejów ziemi nowogardzkiej*, pod red. K. Goleziewskiego, Poznań - Szczecin 1971, s. 49.

³ Obliczenia własne na podstawie: J. Lindmajer, *W epoce kapitalistycznej industrializacji (1807 - 1918)*, [w:] *Historia Słupska*, pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981, s. 266.

⁴ J. Lindmajer, op. cit., s. 265.

⁵ Obliczenia własne na podstawie: J. Lindmajer, op. cit., s. 265.

⁶ J. Staniłowicz, op. cit., s. 50-51; B. Drewniak, *Emigracja z Pomorza Zachodniego 1816 - 1914*, Poznań 1966, s. 36-42.

Oba procesy demograficzne – zwłaszcza Ostflucht – przyczyniły się do znacznych zmian w zaludnieniu, strukturze płci i wieku ludności w miastach pomorskich. Na emigrację decydowali się przeważnie ludzie młodzi, przedsiębiorczy, najczęściej mężczyźni. Skutkiem tego był wzrost liczby kobiet i starzenie się populacji w określonym ośrodku imigracyjnym.

Pod względem liczby wszystkich mieszkańców Kołobrzeg był równorzędnym rywalem Słupska, ustępując mu nieznacznie, szczególnie w II połowie XIX stulecia. Słabiej zaludnione były mniejsze miejscowości – Goleniów, Nowogard, Maszewo⁷.

DYNAMIKA ROZWOJU LUDNOŚCI STARGARDU W LATACH 1815 – 1846

Bogate zasoby archiwum szczecińskiego dostarczyły sporej ilości danych statystycznych, będących pokłosiem pruskich spisów statystycznych, które stały się podstawą niniejszych rozważań. Dla lat 1815 – 1846 dane źródłowe są bardzo szczegółowe, dzięki czemu analiza demograficzna tego okresu będzie bardziej wnikliwa.

Wzrost liczby mieszkańców Stargardu – zaprezentowany w tabeli 1 – przebiegał równomiernie poza jednym wyjątkiem. Był nim rok 1829, kiedy liczba ludności zmniejszyła się w porównaniu z rokiem 1828 o 591 osób (niecałe 6 % ubytku). Wprawdzie straty te zostały wyrównane z nawiązką, ale dopiero w 1836 roku. Ich jednoznacznych przyczyn trudno się jednak doszukać. Najprawdopodobniej spowodowane były one emigracją z miasta z przyczyn nieznanych (być może do Królestwa Polskiego)⁸. Dokładna analiza faktu zmniejszenia się liczby mieszkańców w 1829 roku pod względem struktury płci, wieku i wyznania zostanie dokonana w dalszej części artykułu.

O równomierności wzrostu liczby ludności świadczy zjawisko, które można zaobserwować w latach 1817 – 1827. W ciągu 10 lat liczba mieszkańców wzrastała co 5 lat o kolejne 10 % w odniesieniu do roku 1817. W roku 1827 przyrost wyniósł 25 %; wtedy też Stargard przekroczył granicę 10 tysięcy osób. Cykl 5 – letni został zahamowany – między innymi wskutek wspomnianego już regresu w roku 1829 – i próg 30 % wzrostu ludności został przekroczony dopiero po 10 latach – w 1837 roku.

⁷ K. Piotrowski, op. cit., s. 114, 128; J. Lindmajer, op. cit., s. 266; J. Stanielewicz, op. cit., s. 53.

⁸ Problem tzw. „gorączek emigracyjnych” z Pomorza Zachodniego do Królestwa Polskiego w latach 1818 - 1845 porusza B. Drewniak, op. cit., s. 17-19; K. Ślaski, *Stosunki demograficzne, narodowościowe i wyznaniowe*, [w:] *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. III, cz. I, Poznań 1993, s. 156 i n.

TABELA 1

Dynamika rozwoju ludności Stargardu w latach 1817 – 1846

Rok	Liczba mieszkańców	Indeks wzrostu	Wskaźnik łańcuchowy
1817	8156	100	100
1818	8232	101	100,9
1819	8316	102	101
1820	8469	104	101,8
1821	8861	109	104,6
1822	8989	110	101,4
1823	9189	113	102,2
1824	9246	114	100,6
1825	9562	117	103,4
1826	9714	119	101,5
1827	10230	125	105,3
1828	10237	125	100
1829	9646	118	94,2
1830	9913	121	102,7
1836	10401	127	-
1837	10693	131	102,8
1840	10811	132	-
1843	11192	137	-
1846	12145	149	-

Źródło: AP Szczecin, Akta miasta Stargardu nr 992, 993, 994, 995 (*Statistische Tabelle für das Jahr 1817, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, 1825, 1828, 1837, 1840, 1843, 1846; Bevölkerungs – Liste der Stadt Stargard pro 1823, 1824, 1826, 1827, 1829, 1830, 1836*).

W całym okresie (1817 – 1846) przybyło łącznie 3989 osób, co dało 49 % przyrostu. Średni roczny przyrost ludności w tym okresie wynosił około 138 osób.

Największy roczny wzrost liczby mieszkańców Stargardu w omawianym czasie – widoczny na wykresie 1 – zanotowano w roku 1827 (5,3 % w porównaniu z 1826 rokiem) i w 1821 roku (4,6 % w stosunku do 1820 roku). Najmniejszy przyrost roczny nastąpił w 1828 roku – zaledwie 0,06 % w odniesieniu do 1827 roku.

WYKRES 1.

Dynamika przyrostu ludności Stargardu w latach 1817 – 1830 według wskaźnika łańcuchowego

STRUKTURA LUDNOŚCI STARGARDU WEDŁUG PŁCI I WIEKU W LATACH 1815 – 1846

Podstawą wszelkich analiz demograficznych jest struktura ludności według płci i wieku. Jej znajomość umożliwia ocenę potencjału demograficznego określonego kraju lub miejscowości, jak również określenie tendencji w rozwoju liczby ludności.

Kształtowanie się proporcji płci w ogólnej liczbie ludności zależy od kilku czynników. Do najważniejszych należy zaliczyć: przewagę urodzeń chłopców, różnice w umieralności obu płci, strukturę ludności według wieku, zróżnicowany udział kobiet i mężczyzn w procesach migracyjnych⁹. Znany i potwierdzony w demografii faktem jest zjawisko większej liczby urodzeń noworodków płci męskiej, co powoduje przewagę chłopców nad dziewczętami w młodszych grupach wiekowych. Z biegiem lat wyższa umieralność mężczyzn (tzw. „nadumieralność mężczyzn”) sprawia, iż różnice w proporcji płci stopniowo wyrównują się, a w starszych grupach wieku

⁹ J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej*, Warszawa 1979, s. 87-88.

udział kobiet w ogólnej liczbie ludności systematycznie wzrasta¹⁰.

Wyższy z reguły udział mężczyzn w procesach migracyjnych przyczynia się do wzrostu odsetka kobiet w krajach emigracji, a w krajach imigracji – do wzrostu odsetka mężczyzn¹¹. Natomiast na zmiany w strukturze ludności według wieku, znaczący wpływ wywierają urodzenia, zgony i migracje. Odmladzaniu się społeczeństwa sprzyjają wzrost liczby urodzeń, spadek liczby zgonów w młodszych kategoriach wieku oraz imigracja ludzi młodych. Na proces starzenia się zaś ludności wpływ mają spadek liczby urodzeń, zmniejszenie się umieralności w starszych grupach wieku, a także emigracja ludzi młodych¹².

Zestawienie danych statystycznych (tabela 2), dotyczących liczby mieszkańców Stargardu według podziału na płeć w latach 1817 – 1846, wskazuje na dominację kobiet w całym okresie. Średnio w latach 1817 – 1846 przypadało 117 kobiet na 100 mężczyzn. Najwyższą różnicę w proporcji płci odnotowano w roku 1825 – wyniosła ona 1768 osób na korzyść płci żeńskiej (52 % przewagi kobiet nad mężczyznami). Był to swoisty ewenement, tym dziwniejszy, iż po roku sytuacja pod tym względem wróciła do stanu porównywalnego z latami poprzedzającymi ów wyróżniający się rok 1825. Ewenement ten wynikał ze znacznego ubytku mężczyzn w wieku od 15 do 60 lat. Ubytek ten, w porównaniu z rokiem 1824, wyniósł 933 osoby, co stanowi stratę rządu 38 %¹³. Według mojej oceny przyczyną tego ubytku było błędne wpisanie danych liczbowych przez twórcę dokumentu źródłowego¹⁴.

¹⁰ J. Z. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1980, s. 140.

¹¹ W. Syrek, *Elementy demografii*, Katowice 1980, s. 49.

¹² Tamże, s. 57.

¹³ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta Miasta Stargard, nr 993 (*Bevölkerungs - Liste der Stadt Stargard pro 1824; Statistische Tabelle für das Jahr 1825*).

¹⁴ Za takim wnioskiem przemawia różnica pomiędzy liczbą uzyskaną po zsumowaniu ludności wszystkich wyznań w 1825 roku (9562 osoby), a liczbą otrzymaną po dodaniu danych z poszczególnych grup wieku (8562 osoby). Prawdopodobnie brakujące 1000 osób nie zostało ujęte w tabeli statystycznej dla roku 1825 w rubryce „mężczyźni od 15 do 60 lat”. W rubryce tej wpisano liczbę 1503, która zdecydowanie różni się od danych statystycznych z podanej rubryki dla roku 1824 (2436 mężczyzn) i 1826 (2513 mężczyzn). Dane liczbowe z pozostałych rubryk dla lat 1824 – 1826 nie odbiegają tak znacząco od siebie. AP Szczecin, Akta miasta Stargard, nr 993 (*Bevölkerungs - Liste der Stadt Stargard pro 1824, 1826; Statistische Tabelle für das Jahr 1825*).

TABELA 2

Ludność Stargardu według podziału na płeć w latach 1817 – 1846

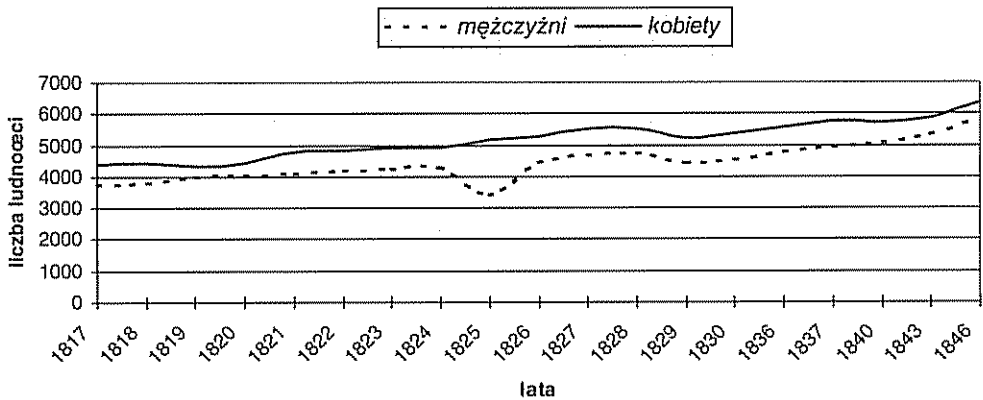
Rok	Ludność według płci		Liczba kobiet na 100 mężczyzn
	Męskiej	żeńskiej	
1817	3764	4392	117
1818	3801	4431	117
1819	3969	4347	110
1820	4036	4433	110
1821	4091	4770	117
1822	4175	4844	116
1823	4257	4932	116
1824	4300	4946	115
1825	3397	5165	152
1826	4427	5287	119
1827	4695	5535	118
1828	4740	5497	116
1829	4445	5201	117
1830	4530	5383	119
1836	4806	5595	116
1837	4931	5762	117
1840	5092	5719	112
1843	5312	5880	111
1846	5806	6337	109

Źródło: AP Szczecin, Akta miasta Stargardu, nr 992, 993, 994, 995 (*Statistische Tabelle für das Jahr 1817, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, 1825, 1828, 1837, 1840, 1843, 1846; Bevölkerungs – Liste der Stadt Stargard pro 1823, 1824, 1826, 1827, 1829, 1830, 1836*).

Poza tym wyjątkowym rokiem największą liczbę kobiet przypadającą na 100 mężczyzn zanotowano w latach 1826 i 1830 – po 119. Zwiększenie się odsetka niewiast w tych latach spowodowane było znacznie większym przyrostem liczby kobiet niż mężczyzn. Dla roku 1826 przyrost ten – w odniesieniu do roku 1824 – wyniósł 6,9 % (złożył się nań głównie wzrost liczby kobiet powyżej 60 lat i dziewcząt do 14 roku życia)¹⁵. Liczba mężczyzn wzrosła w tym czasie tylko o 2,9 %. Dla roku 1830 przyrost niewiast – w porównaniu z rokiem poprzednim – wyniósł 3,5 %, zaś mężczyzn – 1,5 %. Najmniejsza liczba kobiet na 100 mężczyzn przypada w roku 1846 – 109. Spadek liczby niewiast zauważalny jest już od 1840 roku. Związany on był z przygotowaniami do budowy i z samą budową linii kolejowej ze Szczecina do Poznania, przy której nieodzowna była męska siła robocza. W latach 1837 – 1846

¹⁵ AP Szczecin, Akta Miasta Stargard, nr 993 (*Bevölkerungs Liste der Stadt Stargard pro 1824*).

nastąpił tylko 10 % przyrost liczby kobiet przy blisko 18 % wzroście osób płci męskiej.

WYKRES 2.

Dynamika rozwoju ludności Stargardu według podziału na płeć w latach 1817 – 1846

Zestawienie tabeli 3 – prezentującej procentowy udział poszczególnych kategorii wiekowych w całej populacji Stargardu – pozwala wyznaczyć kilka podokresów, których wyróżnikiem jest zbliżony odsetek ludności w danej grupie wieku. Zbieżność ta dotyczy głównie młodszej i średniej kategorii wieku, ponieważ odsetek ludności powyżej 60 lat nie był początkowo ustabilizowany. O pewnej stabilizacji w tej grupie wieku możemy mówić dopiero od roku 1824, kiedy to procentowy udział tej ludności wyniósł ponad 7 %.

Pierwszy podokres obejmował lata 1817 – 1821. Wówczas to odsetek dzieci kształtował się w przedziale 29 – 30 % ogółu stargardzian, zaś ludności w wieku 15 – 60 lat wynosił 63 – 64 %.

W drugim podokresie (1822 – 1830) nastąpił spadek liczebności ludności w wieku 15 – 60 lat z 62 % do 59 %. Podwyższeniu uległ procentowy udział najmłodszej grupy wieku – z 31 % do 33 %.

Trzeci podokres (1836 – 1846) przyniósł ponowną zamianę proporcji procentowych obu kategorii wieku. Obniżył się do 30 % odsetek ludności do 14 lat; podniósł się natomiast procent średniej grupy wieku (15 – 60 lat)- do 62 %.

Niestety, brak danych źródłowych dla lat 1831 – 1835 powoduje powstanie luki pomiędzy drugim a trzecim podokresem¹⁶. Dlatego niemożliwe jest włączenie brakującego okresu do któregoś z tych podokresów.

¹⁶ Akta miasta Stargard nr 993 dotyczą lat 1824 - 1831 (brak danych dla roku 1831), zaś Akta miasta Stargard nr 994 dotyczą lat 1836 - 1840.

TABELA 3

Struktura ludności Stargardu według grup wieku w latach 1817 – 1846

Rok	Ogółem ludności	Liczba ludności wg grup wieku			Ludność wg grup wieku w %		
		0 - 14	15 - 60	pow. 60	0 - 14	15 - 60	pow. 60
1817	8156	2421	5134	601	29,7	62,9	7,4
1818	8232	2407	5184	641	29,2	63,0	7,8
1819	8316	2431	5321	564	29,2	64,0	6,8
1820	8469	2468	5378	623	29,1	63,5	7,4
1821	8861	2668	5587	606	30,1	63,1	6,8
1822	8989	2835	5589	595	31,4	62,0	6,6
1823	9189	2937	5705	547	32,0	62,1	5,9
1824	9246	3066	5509	671	33,2	59,6	7,2
1825	9562	3144	4725	693	32,9	59,9	7,2
1826	9714	3216	5762	736	33,1	59,3	7,6
1827	10230	3364	6095	771	32,9	59,6	7,5
1828	10237	3400	6106	731	33,2	59,7	7,1
1829	9646	3239	5693	714	33,6	59,0	7,4
1830	9913	3328	5867	718	33,6	59,2	7,2
1836	10401	3209	6457	735	30,8	62,1	7,1
1837	10693	3288	6619	786	30,7	61,9	7,4
1840	10811	3280	6741	790	30,3	62,4	7,3
1843	11192	3428	6998	766	30,6	62,6	6,8
1846	12145	3764	7579	800	31,0	62,4	6,6

Źródło: AP Szczecin, Akta miasta Stargardu, nr 992, 993, 994, 995 (*Statistische Tabelle für das Jahr 1817, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, 1825, 1828, 1837, 1840, 1843, 1846; Bevölkerungs – Liste der Stadt Stargard pro 1823, 1824, 1826, 1827, 1829, 1830, 1836*).

Wspomniane wcześniej prawidłowości demograficzne (przewaga urodzeń chłopców, przewaga kobiet w starszych grupach wieku¹⁷, znajduje potwierdzenie także

¹⁷ Porównaj przyp. 9.

w przypadku Stargardu. W latach 1817 – 1846 widoczna jest przewaga liczebna chłopców nad dziewczętami w wieku do 14 lat, natomiast w dwóch dalszych grupach wiekowych obserwujemy zjawisko odwrotne – większą liczbę niewiast niż mężczyzn.

Warto jeszcze wspomnieć o jednym charakterystycznym elemencie rozwoju demograficznego miasta, a mianowicie o młodości demograficznej społeczeństwa Stargardu. Wskazuje na to skala starości demograficznej, w której jej twórca – Edward Rosset – wydzielił cztery grupy w zależności od procentowego udziału ludności powyżej 60 lat w ogólnej liczbie mieszkańców. Stargard znalazł się według tej skali w pierwszej grupie (tzw. młodość demograficzna), ponieważ odsetek starców w badanym okresie nie przekroczył nigdy 8 %. Kolejne grupy to: przedpole starzenia się (8 – 10 %), właściwe starzenie się (10 – 12 %) i starość demograficzna (12 % i więcej)¹⁸.

Pozostała jeszcze do analizy kwestia zmniejszenia się liczby ludności w 1829 roku. Na brakujące 591 osób złożyło się – jak wynika z tabeli 2 – 296 kobiet i 295 mężczyzn. 202 niewiasty spośród tych 296 liczyły sobie od 15 do 60 lat, 79 było w wieku dziecięcym, a 15 przekroczyło 60 lat. Natomiast wśród 295 brakujących mężczyzn, aż 211 było w wieku od 15 do 60 lat, 82 miało mniej niż 14 lat, a tylko 2 przekroczyło 60 lat¹⁹.

Można wnioskować, że w przypuszczalnej emigracji z miasta uczestniczyły głównie osoby w średnim wieku, zapewne całe rodziny z dziećmi.

DYNAMIKA ROZWOJU LUDNOŚCI W OKRĘGACH STARGARDZKICH W LATACH 1815 – 1846

Zasady sporządzania pruskich spisów statystycznych dostarczają również materiałów niezbędnych przy badaniu dynamiki rozwoju demograficznego poszczególnych okręgów miejskich Stargardu. Lepszemu zrozumieniu tego procesu służy zamieszczona poniżej tabela 4.

Analizując zestawienia w tabeli możemy wyodrębnić kilka cech charakterystycznych dla rozwoju demograficznego stargardzkich okręgów. Pierwszą z nich jest fakt, że największą liczbą mieszkańców w latach 1823 – 1843 wyróżniał się – pomimo znacznych wahań i niewielkiego (w porównaniu z innymi okręgami) przyrostu procentowego ludności w całym okresie (17 %) – okręg Marien. Po raz pierwszy liczbę 1000 osób przekroczone w nim już w 1827 roku.

Natomiast najmniejszą liczbę mieszkańców posiadał w omawianym czasie Jobst

¹⁸ E. Rosset, *Proces starzenia się ludności*, Warszawa 1959, s. 72.

¹⁹ AP Szczecin, Akta miasta Stargard, nr 993 (*Bevölkerungs - Liste der Stadt Stargard pro 1828, 1829*).

– Bezirk – tylko 662 osoby w 1843 roku. Jedynym okręgiem, który mógł poszczycić się systematycznym wzrostem liczby ludności w badanym okresie był Ihna – Bezirk.

Kolejnym wyróżnikiem był większy dynamizm rozwoju demograficznego przedmieść Stargardu nad okręgami położonymi wewnątrz murów miejskich. Szczególnie dotyczy to okręgów Jobst i Louisen, w mniejszym zaś stopniu – Werder – Bezirk. Czwarte przedmieście (Friedrich Wilhelm – Bezirk) charakteryzowało się najmniejszym przyrostem liczby ludności spośród owych czterech przedmieść – okręgów. Okręgi Jobst i Louisen rywalizowały ze sobą w latach 1823 – 1843 o pierwszeństwo pod względem procentowego wzrostu liczby mieszkańców. Ostatecznie w roku 1843 zwyciężył Louisen – Bezirk powiększając liczbę ludności o 75 %. Znaczny przyrost demograficzny nastąpił głównie w latach 1829 – 1843. Populacja okręgu Louisen wzrosła w tym czasie o ponad 43 %, natomiast okręgu Jobst o niecałe 22 %. Można postawić pytanie – dlaczego właśnie te okręgi dominowały w procentowym przyroście liczby ludności?. Aby na nie odpowiedzieć należy przypomnieć sobie fakt rozpoczęcia w latach czterdziestych XIX wieku przygotowań do budowy linii kolejowej łączącej Stargard ze Szczecinem i Poznaniem, a wkrótce potem z Gdańskiem. Należało zwerbować wystarczającą liczbę robotników, a następnie zapewnić im odpowiednie lokum. Najlepiej na siedziby dla rzeszy robotników nadawały się przedmieścia, zarówno ze względu na wystarczającą przestrzeń pod nową zabudowę, jak i łatwiejszą komunikację z miejscem pracy. A poza tym mieszkania w centrum miasta były droższe od tych położonych na obrzeżach Stargardu. Jobst – Bezirk jest znakomitym przykładem na potwierdzenie słuszności tych twierdzeń, ponieważ to właśnie na terenie tego przedmieścia – okręgu był budowany dworzec kolejowy i kładziono tory. Zapewne po skończeniu prac część robotników przeniosła się dalej w celu kontynuowania robót, reszta zaś mężczyźni (głównie ci posiadający rodziny) pozostała w Stargardzie²⁰.

²⁰ Szerzej o warunkach pracy i życia robotników kolejowych na Pomorzu zachodnim patrz A. Mielcarek, *Robotnicy kolejowi na Pomorzu Zachodnim w latach czterdziestych XIX wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 1977, z. 4, s. 91-100.

TABELA 4

Dynamika rozwoju ludności w poszczególnych okręgach w latach 1823 – 1843

Rok	1823		1824		1827		1828		1829		1843	
Okręg	Liczba mieszk.	Indeks wzrostu	Liczba mieszk.	Indeks wzrostu	Liczba mieszk.	Indeks wzrostu	Liczba mieszk.	Indeks wzrostu	Liczba mieszk.	Indeks wzrostu	Liczba mieszk.	Indeks wzrostu
Ihna	722	100	768	106	811	112	838	116	834	115	851	118
Johann	674	100	643	95	721	107	747	111	688	102	752	111
Marien	935	100	931	99	1067	114	1082	116	982	105	1097	117
Markt	556	100	603	108	652	117	637	114	593	107	713	128
Movius	583	100	578	99	592	101	575	99	571	98	718	123
Peter Gröning	840	100	707	84	872	104	834	99	741	88	902	107
Pyritzer	592	100	573	97	635	107	606	102	634	107	754	126
Regierung	820	100	848	103	893	109	873	106	770	94	933	114
Wall	855	100	838	98	910	106	931	109	910	106	879	103
Friedrich Wilhelm	737	100	745	101	796	108	790	107	704	95	838	114
Jobst	429	100	456	106	523	122	614	143	545	127	662	154
Louisen	625	100	690	110	814	130	796	127	764	122	1095	175
Werder	821	100	866	106	947	115	914	111	910	111	992	121

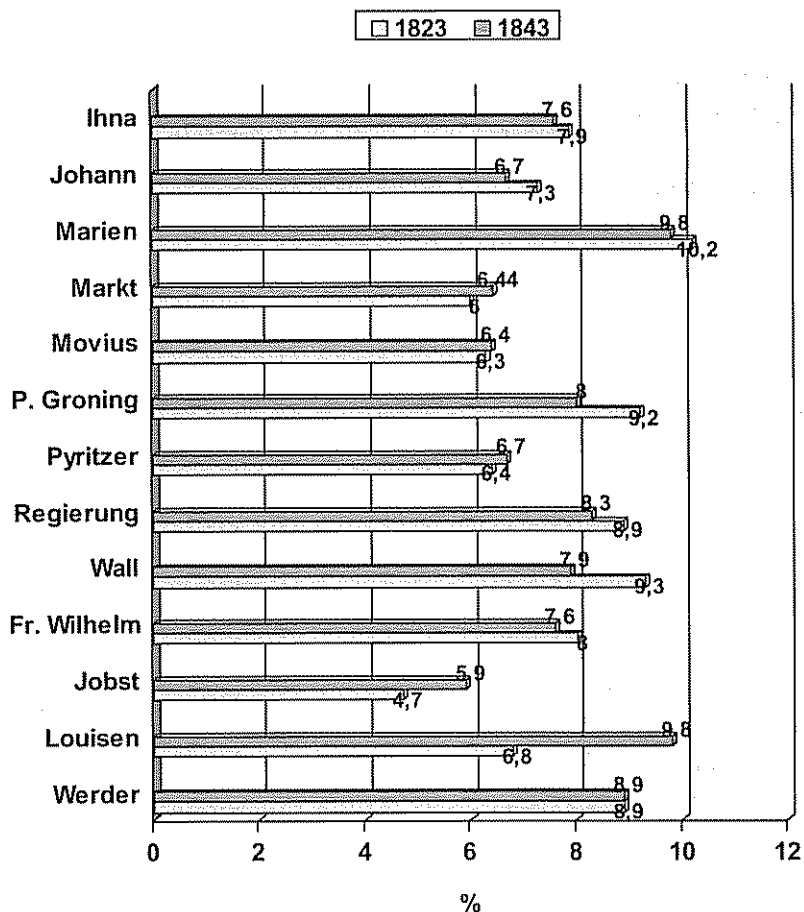
Źródło: AP Szczecin, Akta miasta Stargardu, nr 992, 993, 995 (*Bevölkerungs – Liste der Stadt Stargard pro 1823, 1824, 1827, 1828, 1829, 1843*).

Spośród pozostałych 9 okręgów leżących wewnątrz obwarowań miejskich, największy procentowy przyrost w latach 1823 – 1843 uzyskały Markt – Bezirk (28 %), Pyritzer – Bezirk (26 %) oraz Movius – Bezirk (23 %). Ten ostatni jest zresztą pod tym względem specyficznym okręgiem, bowiem w latach 1823 – 1829 liczba jego mieszkańców utrzymywała się stabilnie na poziomie około 580 osób i niespodziewanie w ciągu dalszych 14 lat wzrosła o 25 %. Pozostałe okręgi odznaczają się w tym względzie znacznie większymi wahaniami. Najmniejszy przyrost mieszkańców w ciągu tych 20 lat miały okręgi Wall (3 %) i Peter Gröning (7 % - według tabeli 4).

Warto jeszcze zaznaczyć, iż o drugą lokatę pod względem najwyższej liczby ludności konkurowały ze sobą dwa okręgi, Wall i Werder, które w 1843 roku znalazły godnego rywala w postaci Louisen – Bezirk. Natomiast najmniejszą liczbę mieszkańców w badanym okresie – poza okręgiem Jobst – posiadały Movius – Bezirk (718 osób w 1843 roku) – Markt – Bezirk (713 osób w 1843 roku).

Uwzględniając dwie informacje, iż Wall – Bezirk posiadał w latach 1823 – 1843

dosyć wysoką liczbę mieszkańców, a jednocześnie jego przyrost procentowy był w tym okresie nieznaczny, można wnioskować, że przeciętnie 900 osób było górną granicą zaludnienia w tym okręgu, a przekroczenie tego limitu stwarzało określone trudności mieszkaniowe.

WYKRES 3.

Procentowy udział ludności z poszczególnych okręgów w ogólnej liczbie ludności Stargardu w roku 1823 i 1843

Pozostała jeszcze do omówienia kwestia powstania regresu w liczbie mieszkańców poszczególnych okręgów w 1829 roku. Znacznego uszczerbku w tym względzie doznały w odniesieniu do roku 1828 – Regierung – Bezirk (11,8 %), Jobst – Bezirk (11,2 %), Peter Gröning – Bezirk (11,1 %), Friedrich Wilhelm – Bezirk (10,9 %) i Marien – Bezirk (9,2 %). Niewielkie straty w ludności miały okręgi Ihna, Movius,

Werder i Wall. Jedyne Pyritzer – Bezirk powiększył swoją liczebność w 1829 roku, ale stało się to po uprzednim zmniejszeniu się liczby mieszkańców w tym okręgu (tabela 4).

Oceniając dynamizm rozwoju demograficznego w stargardzkich okręgach należy podkreślić jego nierównomierność. Znacznie większym przyrostem ludności cechowały się przedmieścia Stargardu, mniejszym zaś okręgi leżące w centrum Starego Miasta.

STRUKTURA LUDNOŚCI WEDŁUG PŁCI I WIEKU W STARGARDZKICH OKRĘGACH W LATACH 1815 – 1846

Wśród stargardzkich okręgów widoczne jest duże zróżnicowanie pod względem liczby kobiet przypadających na 100 mężczyzn. Niestety, w naszej analizie dysponujemy jedynie danymi statystycznymi dla lat 1823 – 1843 zaprezentowanymi w tabeli 5.

TABELA 5

Liczba kobiet na 100 mężczyzn w okręgach miejskich w latach 1823 – 1843

Rok	1823	1824	1827	1828	1829	1830	1843	średnio kobiet
Ihna	130	127	113	117	100	151	109	121
Johann	121	112	125	127	118	131	118	122
Marien	132	124	132	128	133	124	119	127
Markt	133	133	139	143	157	155	122	140
Movius	103	109	128	115	106	93	108	109
Peter Gröning	112	98	112	132	111	116	112	113
Pyritzer	125	125	109	119	120	125	102	118
Regierung	112	115	112	108	112	110	107	111
Wall	102	106	115	116	122	96	108	109
Friedrich Wilhelm	120	127	122	132	120	126	111	123
Jobst	104	111	124	101	111	116	110	111
Louisen	102	99	106	113	108	104	106	106
Werder	116	114	110	119	116	116	109	114

Źródło: AP Szczecin, Akta miasta Stargardu, nr 992, 993, 995 (*Bevölkerungs – Liste der Stadt Stargard pro 1823, 1824, 1827, 1828, 1829, 1830, 1843*).

Najwyższym wskaźnikiem feminizacji w tym okresie wyróżniał się Markt – Bezirk. Dla każdego badanego roku wskaźniki w tym okręgu były największe, toteż średnia liczba niewiast na 100 mężczyzn była również najwyższa (140). Wysokim odsetkiem kobiet odznaczały się także okręgi Marien (127), Johann (122) i Friedrich Wilhelm (123). Ten ostatni miał najwyższy wskaźnik spośród 4 okręgów leżących poza murami miasta. Z kolei inny okręg – przedmieście (Louisen) posiadał najniższy procent przewagi białogłów nad męską częścią społeczeństwa Stargardu. Jego średnia całego okresu (1823 – 1843) to zaledwie 106 %. Potwierdza to tezę o zasiedlaniu tego okręgu przez robotników. Niewiele większą przewagę miały Wall – Bezirk i Movius – Bezirk ze średnią okresu 109 %. Ciekawostką jest fakt, iż wszystkie trzy okręgi sąsiadowały ze sobą w północno – wschodniej części Stargardu.

Wspomniałem wcześniej, że lata 1825, 1826 i 1830 cechowały się dużym odsetkiem kobiet. Posiadamy jedynie dane źródłowe dla roku 1830 (tabela 5). Potwierdzają one znaczną przewagę niewiast. Szczególnie wysoki wskaźnik feminizacji osiągnięto w okręgach Markt (155) i Ihna (151). Interesująco przedstawia się ten fakt w przypadku okręgu Ihna, bowiem w ciągu roku (1829 – 1830) wskaźnik ten podniósł się aż o 51 %. Natomiast mężczyźni przeważali tylko w okręgach znanych z niskiego odsetka niewiast (Wall i Movius) oraz niewiele ustępowali kobietom w okręgu Louisen.

Można zauważyć jeszcze jedną cechę charakterystyczną dla stosunków demograficznych w stargardzkich okręgach. W porównaniu z rokiem 1823, po 20 latach, w roku 1843, wzrósł odsetek kobiet w okręgach, które osiągnęły niski średni wskaźnik feminizacji z całego badanego okresu. Mowa tu o okręgach Movius, Wall, Louisen oraz Jobst. Zmalala natomiast przewaga niewiast w okręgach o dużym jej odsetku, m.in. Markt, Ihna, Pyritzer. Jedynie Peter Gröning – Bezirk utrzymał jednakową liczbę kobiet przypadających na 100 mężczyzn w roku 1823 i 1843.

STRUKTURA LUDNOŚCI STARGARDU WEDŁUG WYZNANIA W LATACH 1815 – 1846

Nie było w tym nic niezwykłego, iż w miastach, które w XIX wieku należały do protestanckiego państwa pruskiego, stroną przeważającą byli ewangelicy. Tak było także w przypadku Stargardu, o czym świadczy zamieszczona poniżej tabela 6.

TABELA 6

Struktura ludności Stargardu według wyznania w latach 1817 – 1846

Rok	Ogółem ludności	Ewangelicy	%	Rzymsko - katolicy	%	Izraelici	%
1817	8156	7830	96,0	154	1,9	172	2,1
1818	8232	7887	95,8	181	2,2	164	2,0
1819	8316	7975	95,9	173	2,1	168	2,0
1820	8469	8111	95,8	166	2,0	192	2,2
1821	8861	8524	96,2	151	1,7	186	2,1
1822	8989	8666	96,4	139	1,6	184	2,0
1825	9562	9261	96,8	113	1,2	188	2,0
1827	10230	9910	96,9	120	1,1	200	2,0
1828	10237	9911	96,8	120	1,1	206	2,1
1829	9646	9303	96,4	123	1,3	220	2,3
1830	9913	9575	96,6	114	1,1	224	2,3
1836	10401	10041	96,5	129	1,3	231	2,2
1837	10693	10285	96,2	172	1,6	235	2,2
1840	10811	10391	96,1	170	1,6	249	2,3
1843	11192	10701	95,6	231	2,1	260	2,3
1846	12145	11593	95,5	221	1,8	330	2,7

Źródło: AP Szczecin, Akta miasta Stargardu, nr 992, 993, 994, 995 (*Statistische Tabelle für das Jahr 1817 - 1822, 1825, 1827, 1828, 1829, 1830, 1836, 1837, 1840, 1843, 1846*).

Jak z niej wynika, odsetek ludności ewangelickiej w latach 1817 – 1846 nie zszedł nigdy poniżej 95 % ogółu mieszkańców miasta. Najwyższy procent protestanci osiągnęli w roku 1827 – 96,9 %.

Dwie następne, najliczniejsze, grupy wyznaniowe – żydzi i wyznawcy religii rzymskokatolickiej – stanowiły łącznie 4 – 5 % ogółu stargardzian. W nieznacznym stopniu przeważała ludność wyznania mojżeszowego, której liczebność w badanym okresie nie spadła poniżej 2 % wszystkich mieszkańców miasta.

Trzecie miejsce zajmowali rzymscy katolicy, których odsetek rzadko kiedy osiągał w omawianym czasie pułap 2 %.

Spośród innych wyznań źródła wspominają o 1 menonicie, który żył w Stargardzie w latach 1837 – 1840 i 1 grekokatoliku w roku 1846²¹.

Do ciekawych wniosków dochodzimy obserwując rozmieszczenie poszczególnych gmin wyznaniowych w określonych okręgach miejskich (tabela 7).

Przede wszystkim widoczna jest specyfika okręgu Jobst – jest on w tym okresie zamieszkały w całości przez ludność protestancką. Zresztą w pozostałych okręgach stroną przeważającą byli także ewangelicy, którzy osiedlali się głównie w okręgach będących – podobnie jak Jobst – przedmieściami Stargardu (Werder, Louisen, Friedrich Wilhelm) oraz w okręgach przylegających do murów miejskich (Pyritzer, Johann).

Ze względu na przewagę protestantów trudno określić miejsca w Stargardzie zamieszkałe w dużym stopniu przez ludność pozostałych wyznań. Mieszkańcy żydowskiego pochodzenia osiedlali się przeważnie w centrum miasta (Markt, Regierung), gdzie stanowili 6 – 8 % całej populacji tych okręgów. Była to zapewne zamożna ludność parająca się handlem i rzemiosłem oraz wykorzystująca dla swoich zawodowych celów leżący w pobliżu rynek. O obecności ludności żydowskiej w centrum Stargardu świadczy nazwa ulicy – Jüdenstrasse (południowa część Jägerstrasse, obecnie ulica Płatnerzy) – która należała do okręgów Markt i Pyritzer²². Drugim skupiskiem żydów był okręg Wall, gdzie odsetek tej ludności stale wzrastał i w 1843 roku wynosił niecałe 7 % ogólnej liczby mieszkańców Wall – Bezirk. Okręgami omijanymi w wyborze miejsca zamieszkania przez osoby pochodzenia żydowskiego były przedmieścia Stargardu, czyli okręgi Jobst, Werder, Friedrich Wilhelm oraz Louisen, skąd wyprowadziło się po 1829 roku ostatnich 7 wyznawców tej religii. Poniżej 1 % żydów żyło w okręgach Johann, Pyritzer, Peter Gröning oraz Louisen (w latach 1827 – 1829). Warto wspomnieć, iż w II połowie XVIII wieku na wzgórzu „Kalkenberg” (na północ od murów i kościoła św. Jana) powstał cmentarz i

²¹ AP Szczecin, Akta miasta Stargard, nr 994, 995 (*Statistische Tabelle für das Jahr 1837, 1840, 1846*).

²² H. Berghaus, *Landbuch des Herzogthums Pommern und das Fürstenthums Rügen*, Th. II, Bd. IV, Anklam - Stargard 1868, s. 327 - 328; F. Boehmer, *Geschichte der Stadt Stargard i. Pomm.*, Bd. 1, Stargard i. Pomm. 1903, s. 303.

synagoga, służące 200 – osobowej wówczas gminie żydowskiej²³. W XIX wieku synagogę wybudowano – jak to wynika z planu Stargardu sporządzonego w 1845 roku przez porucznika E. von Hartwiga²⁴ – na terenie okręgu Movius, pomiędzy ulicami Spichrzową (Speicherstrasse) i Portową (Peter Gröning Strasse). Zmiana miejsca usytuowania synagogi podyktowana była zapewne chęcią skrócenia drogi do przybytku Bożego Izraelitom mieszkającym w centrum miasta. Do nowej synagogi mieli blisko mieszkańcy okręgów Markt, Regierung, Wall, a więc tych z największą liczbą ludności żydowskiej. Zgodnie z planem z 1916 roku synagoga stała nadal na tym samym miejscu²⁵.

Trudniej wyznaczyć okręgi będące ulubionym terenem do osiedlania się przez katolików. Można tu wskazać na Friedrich Wilhelm – Bezirk, gdzie w latach 1830 – 1843 potroiła się liczba osób tego wyznania. Poza nim stosunkowo dużym odsetkiem ludności katolickiej wyróżniały się okręgi Pyritzer (1843 – 4,8 %), Ihna (1843 – 2,8 %). Poniżej 1 % katolików żyło w okręgach Ihna (1827 – 1829), Wall (1829 – 1843) oraz w Werder, Regierung i Pyritzer w roku 1827.

TABELA 7

Ludność według wyznania w poszczególnych okręgach w latach 1827 – 1843

rok	1827			1828			1829			1830			1843		
	ew.	rz.-kat.	moj.	ew.	rz.-kat.	moj.	ew.	rz.-kat.	moj.	ew.	rz.-kat.	moj.	ew.	rz.-kat.	moj.
Ihna	786	6	19	810	2	26	813	2	19	846	12	23	813	24	14
Johann	704	11	6	739	4	4	679	9	-	720	9	-	710	20	22
Marien	1028	18	18	1039	24	19	949	13	20	953	19	23	1065	12	18
Markt	600	9	43	597	-	40	515	26	52	572	6	52	641	16	58
Movius	558	10	24	557	5	13	553	2	16	567	4	21	677	18	23
P. Gröning	838	22	12	819	15	-	724	10	7	774	15	-	871	25	6
Pyritzer	627	4	4	594	7	5	621	8	5	634	7	6	703	36	6
Regierung	856	4	33	817	17	39	707	10	53	701	7	54	862	18	53
Wall	865	11	34	875	13	43	860	9	41	823	8	45	815	4	60
F. Wilhelm	783	13	-	773	17	-	689	15	-	727	11	-	802	36	-
Jobst	523	-	-	614	-	-	545	-	-	523	-	-	862	-	-
Louisen	801	6	7	784	5	7	749	8	7	843	9	-	1083	12	-
Werder	941	6	-	903	11	-	899	11	-	892	7	-	982	10	-
Razem	9910	120	200	9911	120	206	9303	129	220	9575	114	224	10701	231	260

ew. – ewangelickie; rz.-kat. – rzymsko – katolickie; moj. – mojżeszowe.

²³ K. Kalita - Skwirzyńska, *Stargard Szczeciński*, Wrocław 1983, s. 45.

²⁴ AP Szczecin, Akta miasta Stargard, nr 6571.

²⁵ Schröder, *Stargard i. Pom.*, Berlin - Halensee 1922, s. 39.

Źródło: AP Szczecin, Akta miasta Stargardu nr 993, 995 (*Bevölkerungs – Liste der Stadt Stargard pro 1827, 1828, 1829, 1830, 1843*).

Trudniej wyznaczyć okręgi będące ulubionym terenem do osiedlania się przez katolików. Można tu wskazać na Friedrich Wilhelm – Bezirk, gdzie w latach 1830 – 1843 potroiła się liczba osób tego wyznania. Poza nim stosunkowo dużym odsetkiem ludności katolickiej wyróżniały się okręgi Pyritzer (1843 – 4,8 %), Ihna (1843 – 2,8 %). Poniżej 1 % katolików żyło w okręgach Ihna (1827 – 1829), Wall (1829 – 1843) oraz w Werder, Regierung i Pyritzer w roku 1827.

Wykorzystując dane źródłowe można określić jaki wpływ miały poszczególne wyznania na powstanie regresu w rozwoju demograficznym Stargardu w roku 1829. Po sięgnięciu do zestawień w tabeli 6 wiemy, że w ciągu roku (1828 – 1829) z miasta ubyło 608 ewangelików, przybyło zaś 3 rzymskich katolików i 14 żydów. W sumie daje to liczbę 591 brakujących osób. Najwięcej strat wśród ewangelików poniosły okręgi Regierung (110 osób), Peter Gröning (95 osób), Marien (90 osób). W okręgach Pyritzer i Ihna przybyło odpowiednio 27 i 3 protestantów. Okręgi cechujące się wysoką liczbą ludności żydowskiej (Regierung i Markt) powiększyły się o nowych wyznawców religii mojżeszowej.

Zusammenfassung

Demografische Entwicklung Stargards in den Jahren 1815-1846

Der vorliegende Text ist die Fortsetzung der Bearbeitung, die in der ersten Nummer des Museumsjahrbuches "Stargardia" veröffentlicht wurde und der räumlichen Entwicklung der Stadt an der Ihna unter besonderer Berücksichtigung der Problematik der Bezirke im 20. Jahrhundert gewidmet war.

Das Ziel dieses Beitrags ist die Darstellung der demografischen Entwicklung Stargards in den Jahren 1815-1846. Der Beitrag enthält die Besprechung der Haupttendenzen der demografischen Entwicklung der pommerschen Städte im 19. Jahrhundert, der Dynamik der Bevölkerungsentwicklung in Stargard sowohl in der ganzheitlichen Fassung als auch unter Berücksichtigung der Teilung in Bezirke. Außerdem wird auch die Struktur der Bevölkerung Stargards nach dem Geschlecht, dem Alter und der Konfession gezeigt.

Der Artikel stützt in hohem Maße auf reichhaltige statistische Quellen, die im Stettiner Archiv zugänglich sind. Dank diesen Angaben sind interessante Schlüsse zu ziehen, was ich zu machen versuchte.